

Medical Ethics and Law
Research Center

Tārīkh-i pizishkī i.e., Medical History

2022; 14(47): e23

Shahid Beheshti
University of Medical Sciences

Introducing Book of Miftāh al-Aṭṭārīn by Sa'd al-Din Marghīnānī and Investigating the Causes of Its Anonymity

Maryam Mohseni Seifabadi¹

1. Department of History of Medical Sciences, Faculty of Health and Religion, Qom University of Medical Sciences, Qom, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: The revival of a nation's material and spiritual identity requires the revival of that nation's historical heritage, and manuscripts are part of this valuable heritage. Miftāh al-Aṭṭārīn is one of these valuable books that have been written about science of simple medicines and Pharmacology. This article was attempted to introduce this book and its author and also investigate why it and its author has remained anonymity in the Iranian scientific community.

Methods: The present research has been done with a descriptive-analytical approach and based on the collection of research files from library studies.

Ethical Considerations: During this research process, while referring to the mentioned context, not only has it been tried that the principle of fidelity and loyalty as well as originality of resources to be taken in account, but it also has been tried to avoid bias in referring to the texts or analyzes.

Results: The book of Miftāh al-Aṭṭārīn, written by Sa'd al-Din Marghīnānī, which was written between the seventh and ninth centuries AH, consists of two articles. The first article contains information about the science of pharmacy and the second one describes separately simple medicines. This article was been introduced this book and its author and also investigated the political, social, religious and even geographical conditions of that time.

Conclusion: The present article has considered the political, social and scientific situation in the Islamic lands after the Mongol invasion, as the reason why the book and its author remain unknown, because the Mongol domination, on the one hand, led to the stagnation and lack of dynamism of the scientific fields, and on the other hand, due to the lack of integration, political stability and security, caused the rupture of communication between them.

Keywords: Miftāh al-Aṭṭārīn; Sa'd al-Din Marghīnānī; Pharmacology; Simple Medicines

Corresponding Author: Maryam Mohseni Seifabadi; **Email:** mamohseni@muq.ac.ir

Received: October 17, 2021; **Accepted:** December 22, 2021; **Published Online:** October 02, 2022

Please cite this article as:

Mohseni Seifabadi M. Introducing Book of Miftāh al-Aṭṭārīn by Sa'd al-Din Marghīnānī and Investigating the Causes of Its Anonymity. Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History. 2022; 14(47): e23.

مجله تاریخ پزشکی

دوره چهاردهم، شماره چهل و هفتم، ۱۴۰۱

معرفی کتاب مفتاح العطارین سعدالدین مرغینانی و بررسی علل ناشناخته ماندن آن

مریم محسنی سیف‌آبادی^۱

۱. گروه تاریخ علوم پزشکی، دانشکده سلامت و دین، دانشگاه علوم پزشکی قم، قم، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: احیای هویت مادی و معنوی یک ملت مستلزم احیای میراث تاریخی آن ملت است و نسخ خطی بخشی از این میراث ذی‌قیمت محسوب می‌شوند. مفتاح‌العطارین یکی از این کتب ارزشمند است که در حیطه دانش مفردشناسی و داروسازی به رشته تحریر درآمده، این مقاله به معرفی این کتاب، نویسنده آن و همچنین بررسی علت ناشناخته ماندن کتاب و مؤلفش در جامعه علمی ایران پرداخته است.

روش: پژوهش حاضر با روش کتابخانه‌ای - اسنادی و به شیوه‌ای توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

ملاحظات اخلاقی: در تدوین این پژوهش اصل امانتداری و صداقت در استناد به متون مورد استفاده، اصالت منابع و پرهیز از جانبداری در مراجعه به متون یا تحلیل‌ها رعایت شده است.

یافته‌ها: کتاب مفتاح‌العطارین، تألیف سعدالدین مرغینانی احتمالاً بین سده هفتم تا نهم قمری نگاشته شده، این کتاب شامل دو مقاله است: مقاله اول حاوی اطلاعاتی درباره علم داروسازی است؛ مقاله دوم به طور اختصاصی به مفردات دارویی می‌پردازد. در جهت نیل به هدف پژوهش علاوه بر بررسی زندگی مؤلف و معرفی کتاب، سعی شده است شرایط سیاسی، اجتماعی، دینی و حتی جغرافیایی آن زمان، مد نظر گرفته شود.

نتیجه‌گیری: مقاله حاضر علت ناشناخته بودن این کتاب و مؤلفش در ایران را ناشی از وضعیت سیاسی، اجتماعی و علمی حاکم بر سرزمین‌های اسلامی بعد از حمله مغول می‌داند، چراکه استیلای مغول از یک طرف منتج به رکود و عدم پویایی حوزه‌های علمی شد و از سوی دیگر به علت عدم یکپارچگی، ثبات و امنیت سیاسی، سبب گسستگی ارتباط بین آن‌ها گشت.

واژگان کلیدی: مفتاح‌العطارین؛ سعدالدین مرغینانی؛ داروسازی؛ مفردات

نویسنده مسئول: مریم محسنی سیف‌آبادی؛ پست الکترونیک: mamohseni@muq.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۷/۱۰

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Mohseni Seifabadi M. Introducing Book of Miḥṭāh al-Aṭṭārīn by Sa'd al-Din Marghīnānī and Investigating the Causes of Its Anonymity. *Tārīkh-i pizishkī*, i.e., *Medical History*. 2022; 14(47): e23.

مقدمه

در دوره قرون وسطی (Middle Ages) که اروپا در خفقان علمی ناشی از تسلط کلیسا و دین به سر می‌برد، در جهان اسلام دین نه تنها عامل عقب ماندگی نشد، بلکه موتور محرکه بسیار قدرتمندی در جهت رشد و شکوفایی علوم مختلف گشت که یکی از جلوه‌های ماندگار آن هزاران کتاب و رساله به جای مانده از این دوران است و در این بخش سهم ایرانیان بسیار چشم‌گیر و قابل توجه بود.

متأسفانه با وجود تمام تلاش‌ها و کوشش‌هایی که در جهت تحقیق و تتبع در گنجینه نسخ خطی ایرانی انجام شده، اما هنوز هزاران کتاب و رساله خطی تصحیح‌نشده، در کتابخانه‌های داخل و خارج کشور باقی مانده است. از طرف دیگر، بسیاری از نسخ تصحیح‌شده موجود، از آنجایی که منطبق با روش‌های اصولی تصحیح نشده، عملاً جایگاهی در مراکز علمی به خود اختصاص نداده‌اند، لذا شناسایی، معرفی و تصحیح نسخ خطی ارزشمند، در این برهه که احیای طب سنتی ایرانی نه تنها از سوی سنت‌گراها (Traditionalists)، بلکه از سوی طرفداران مدرنیته (Modernists) برای پی‌ریزی طبی تلفیقی (Integrative) (۱) مورد توجه قرار گرفته، در جهت نیل به این هدف لازم و ضروری است.

یکی از این کتب ناشناخته که در حیطه علم داروسازی و مفردشناسی به رشته تحریر درآمده، کتاب مفتاح‌العطارین اثر سعدالدین مرغینانی است. کتابی که هم خود اثر و هم مؤلف آن تا به امروز ناشناخته مانده‌اند.

تاکنون دو نسخه از این کتاب شناخته شده است: نسخه اول، نسخه کتابخانه ملک است که در قرن نهم توسط شیخ محمد بن احمد شیخ بخاری کتابت شده (۲)؛ نسخه دوم، نسخه کتابخانه مجلس است که در قرن یازدهم توسط میرزا امان‌الله خان در هند استنساخ شده است (۳).

سعدالدین مرغینانی در تألیف این کتاب از بیش از پنجاه منبع استفاده کرده است که برخی از آن‌ها در حال حاضر موجود نیستند (۲-۳) و این موضوع که نویسنده دقیقاً مشخص کرده، هر مطلب را از کدام کتاب گرفته است، اهمیت آن را بیشتر

می‌کند. ذکر تفاوت‌های میان اوزان در مناطق مختلف، نام‌های گوناگون مفردات در مصر، روم، هند و ایران و همچنین بیان نام‌های قدیمی و منسوخ‌شده مفردات از دیگر ویژگی‌های برجسته این کتاب است (۲-۳).

هدف این مقاله، معرفی کتاب مفتاح‌العطارین و مؤلف آن سعدالدین مرغینانی و همچنین بررسی علت ناشناخته‌ماندن اثر مذکور و مؤلفش در جامعه علمی ایران است. پژوهش حاضر برای نیل به این هدف، در گام نخست تلاش می‌کند در ابتدا تاریخچه‌ای از دانش مفردشناسی و داروسازی و شاخه‌های آن را ارائه دهد، سپس جایگاه کتاب مفتاح‌العطارین را در بین انواع دسته‌بندی‌های این علم مشخص می‌کند؛ در گام دوم در پی کشف و ترسیم زوایای ناشناخته زندگی مؤلف مجهول‌الهویه این کتاب، یعنی سعدالدین مرغینانی است؛ در گام سوم خود کتاب مفتاح‌العطارین یعنی موضوع، نثر، سبک، محتوا، منابع، نسخ موجود و مقایسه آن‌ها را بررسی خواهد کرد و بالاخره در گام آخر، در یک جمع‌بندی به علت ناشناخته‌ماندن کتاب و مؤلف آن، می‌پردازد.

به نظر می‌رسد در راستای دست‌یافتن به پاسخی روشن برای سؤال اصلی پژوهش، می‌توان چنین ادعا کرد که از مهم‌ترین علل ناشناخته‌ماندن این کتاب و مؤلفش وضعیت سیاسی - اجتماعی حاکم بر جامعه علمی بعد از حمله مغول بوده است که در زمان صفویه با ایجاد اختلافات مذهبی پرنرنگ‌تر شد.

روش

این مقاله، با گردآوری داده‌ها به روش اسنادی - کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی - تحلیلی بر مبنای دو نسخه موجود از کتاب مفتاح‌العطارین، یعنی نسخه کتابخانه ملک و مجلس و منابع پیرامونی، به رشته تحریر درآمده است.

برای دستیابی به پژوهش‌های انجام‌شده، درباره این کتاب، اسامی سعدالدین مرغینانی، مفتاح‌العطارین، محمد بن احمد شیخ بخاری، ابوعلی بن فخرالدین، میرزا امان‌الله خان و خانه‌زاد خان هم با حروف فارسی و هم با حروف لاتین در بانک‌های اطلاعاتی جستجو شد و در بررسی‌های صورت‌گرفته در

Smith) در مصر، هشتصد لوحه پزشکی در بابل (۱۲)، کتب سوشروتا سامهیتا (Sushruta Samhita) و چرکه سامهیتا (Carak - Samhita) در هند و نوشته‌های داروشناسی بر لوحه‌های ابریشمی در چین (۱۳) گویایی این مدعا هستند، اما اولین کتابی که در غرب درباره شناخت گیاهان نگاشته شده و به دست ما رسیده است، مربوط به ارسطو (Aristotle) (۳۳۰ پیش از میلاد) است، بعد از ارسطو شاگردش، تئوفراست (Theophraste) ملقب پدر گیاه‌شناسی و سپس بقراط (Hippocrates)، دارای کتبی در این زمینه بودند، اما مهم‌ترین و مشهورترین اثر غربی دوران باستان در شناخت گیاهان دارویی متعلق به دیسکوریدوس (Dioscorides) می‌باشد که خواص ششصد گیاه دارویی را در کتابی به نام «الحشایش (De Materia Medica)» جمع‌آوری کرده است (۹، ۱۴).

در زمان ساسانیان دانشگاه جندی‌شاپور بنیان نهاده شد و پزشکان این دانشگاه در دوره اسلامی از پیشقراولان نهضت ترجمه شدند. از اوایل قرن سوم قمری، آثار دانشمندان یونانی همچون بقراط، جالینوس (Galen) و دیسکوریدوس در پزشکی و داروسازی در کنار سایر علوم در بیت‌الحکمه به عربی ترجمه شدند و به صورت نظری و عملی مورد استفاده قرار گرفتند (۱۷-۱۵). این حرکت، آغازگر تألیفات گسترده‌ای در زمینه داروشناسی و داروسازی در جهان اسلام شد (۱۹-۱۸). کتب داروشناسی و داروسازی در طول تاریخ در قالب‌های مختلفی تألیف می‌شدند که مهم‌ترین آن‌ها مفردات، قرابادین هستند.

دسته اول: مفردات (الأدویة المفردة): مفردات به داروها در حالت ساده و طبیعی آن‌ها گفته می‌شد و در این کتب داروهای نباتی، حیوانی و معدنی به ترتیب حروف الفبا یا ابجد بررسی می‌شدند. مسلمانان در این زمینه بیشتر پیرو کتاب دیسکوریدوس بودند. اولین کتاب عربی در حیطه مفردات، کتاب «العقاقیر و منافعها و مضارها» اثر ماسرجیس است که در قرن دوم قمری تألیف شد (۱۷).

پایگاه‌های اطلاعاتی بین‌المللی مدلاین، مانند جی‌استور، پروکوست، ساینس دایرکت، اسکاپوس، پابمد، گوگل اسکولار و بانک‌های اطلاعاتی داخلی، از جمله پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران، بانک اطلاعات نشریات کشور و نورمگز مشخص شد که تاکنون پژوهشی درباره کتاب مفتاح‌العطارین و یا نویسنده آن صورت نگرفته است. از آن گذشته طی بررسی‌های انجام‌شده، این نتیجه حاصل شد که هیچ کدام از کتب ایرانی زمان نویسنده و یا حتی کتب بعدی، به این کتاب و نویسنده آن هیچ اشاره‌ای نکرده‌اند. تنها زنده‌یاد محمدمهدی اصفهانی تصویر سیاه و سفید از نسخه کتابخانه مجلس را همراه با یک صفحه مقدمه منتشر کرده است (۴).

یافته‌ها

دانش طب و داروسازی در تمدن اسلامی از جایگاه ویژه و اهمیت بسیاری برخوردار است و در اهمیت این علوم همین بس که در حدیث نبوی «العلم علمان علم الادیان و علم الابدان» (۵) علم ابدان در کنار علم ادیان و در برخی روایات حتی مقدم بر آن ذکر شده است (۶).

علم داروسازی در کنار علم پزشکی در ادوار مختلف تاریخی همواره مورد توجه دانشمندان بوده و ابن سینا به تبعیت از ارسطو در کتب «قانون» و «منطق‌المشرقیین» علوم را با معیار غایت‌نهایی آن به دو بخش نظری و عملی تقسیم کرده است: بخش نظری به دو قسم بدون ماده (الهیات) و باماده (ریاضیات و طبیعیات) تقسیم شده و طب و داروسازی زیرمجموعه طبیعیات قرار گرفته است (۸-۷).

هزاره اول میلاد مسیح، دوران طلوعه دانش گیاه‌شناختی در مشرق زمین بود، البته بیشتر به جنبه‌های کاربردی در درمان و تهیه داروهای گیاهی و مواد پزشکی معمول توجه می‌شد، اما متأسفانه به دلایلی چون عدم مکتوب‌سازی و کتاب‌سوزی در جنگ‌ها، سوابق و مدارک گیاه‌شناسی و داروسازی در شرق کهن مخصوصاً در دو تمدن ایران و مصر از بین رفته است (۹). کتاب اوستا (۱۰) و آثار به جای‌مانده از شهر سوخته در ایران (۱۱)، پاپیروس ابرس (Ebers) و ادوین اسمیت (Edwin

(۲)، لذا به ضرس قاطع می‌توان نتیجه گرفت که مؤلف در فاصله زمانی ما بین قرن هفتم تا نیمه قرن نهم قمری می‌زیسته است.

۲. کتاب مفتاح العطارین

۱-۲. **موضوع، نثر و سبک:** کتاب مفتاح العطارین به زبان فارسی و با نثری شیوا و روان نگاشته شده است و زبانی کاملاً علمی و نه ادبی دارد، چراکه نویسنده در هیچ جای کتاب در پی انتقال پیام، احساس و عاطفه به صورت غیر عادی و غیر مستقیم نبوده است و بدون استفاده از آرایه‌های ادبی تلاش کرده با زبانی ارجاعی، موجز و به سبکی علمی و بسیار دقیق به امور و معناهای جهان واقع بپردازد (۲۰).

۲-۲. **مطالب و محتویات:** مفتاح العطارین شامل دو مقاله است:

۱-۲-۲. **مقاله اول:** شش فصل دارد:

۱- **فصل اول:** در چیدن داروها و شناختن آن‌ها؛ ۲- فصل دوم: اندر سنگ‌ها و پیمانها؛ ۳- فصل سوم: اندر کوفتن و بیختن و جوشیدن و سرشتن؛ ۴- فصل چهارم: اندر آنکه بعضی داروها به همسایگی دیگر ضعیف شوند؛ ۵- فصل پنجم: اندر قوت داروها که چند گاه بماند؛ ۶- فصل ششم: اندر نام داروهای مشکل.

۲-۲-۲. **مقاله دوم:** حاوی یک فصل است:

۱- باب اول: در جودت و ردائت داروها و طریق خرج کردن هر یک؛ ۲- باب دوم: قرابادین به ترتیب حروف معجم (۲-۳).

۲-۳. **منابع:** مؤلف در مقدمه خود نام چهل و پنج منبع را ذکر کرده و برای ارجاع‌دهی آسان‌تر در متن آن‌ها را رمزگذاری کرده است (۲-۳). در نسخه مجلس بعد از ذکر نام مقاله‌ها و فصول کتاب آمده: «بدان که در این کتاب آن چه آورده شده، از اقاویل حکما به این نهج است (۳):

۱- حشا: حشایش دیسقوریدوس؛ ۲- جا: ادویه مفرده جالینوس؛ ۳- بو: ادویه مفرده ابوعلی و قرابادین او؛ ۴- مع: جامع محمد زکریا؛ ۵- صد: صیدنه محمد زکریا؛ ۶- تر: تراکیب محمد زکریا؛ ۷- قر: قرابادین محمد زکریا؛ ۸- تقا: تقاسیم؛ ۹- م: منصور؛ ۱۰- کا: کامل الصناعه؛ ۱۱- مع: معالجات بقراطی؛

دسته دوم: قرابادین (الاقربادین): قرابادین‌ها، اصولاً مجموعه‌ای از دستورات عملی بودند که در آن‌ها معلومات زیادی در خصوص ترکیب مفردات، طرز ساخت و چگونگی استعمال داروهای مرکب برای درمان بیماری‌ها ارائه می‌شد. به بیان دیگر این داروها حاصل ترکیب ادویه دسته اول هستند (۷). اولین قرابادین‌ها در جهان اسلام توسط شاپور بن سهل و کندی فیلسوف، در قرن سوم قمری نگاشته شد. کتاب مفتاح العطارین در حیطه علم داروسازی و مفردشناسی و در زمره کتب دسته اول، یعنی مفردات است.

بحث

۱. **مؤلف:** سعدالدین مرغینانی: نویسنده کتاب مفتاح العطارین، سعدالدین مرغینانی است، چراکه در هر دو نسخه در آغاز کتاب بعد از «بسم الله الرحمن الرحيم» چنین آورده شده که «همی گوید مولانا امام اجل عالم سعدالدین مرغینانی رحمه الله که ...» (۲-۳). همچنین در نسخه مجلس در ابتدای نسخه نوشته شده است: «رساله مفتاح العطارین حکیم سعدالدین مرغینانی» (۳).

پسوند مرغینانی در انتهای نام مؤلف حاکی از آن است که او از اهالی مرغینان بوده که به گفته یاقوت حموی، شهری است، در ماوراءالنهر و مشهورترین بلاد از نواحی فرغانه است. «مرغینان من قری فرغانه بماوراءالنهر» (۱۶). درباره زمان حیات مؤلف نیز باید گفت که با توجه به منابع این کتاب که خود نویسنده در مقدمه ذکر کرده (۲-۳) و مؤلفان آن کتب، در بازه زمانی بین دهه هشتاد سده ششم پیش از هجرت تا نیمه اول قرن هفتم قمری زندگی می‌کردند، می‌توان نتیجه گرفت که زمان حیات مؤلف در قرن هفتم و یا بعد از آن بوده است و از طرف دیگر با توجه به تاریخ پایان کتابت نسخه کتابخانه ملک که قدیمی‌ترین نسخه شناخته‌شده از این کتاب است، مشخص می‌شود که تألیف کتاب قبل از سال ۸۶۳ قمری بوده است. همچنین جمله دعایی «رحمه‌الله» که بخاری بعد از نام مؤلف در آغاز کتاب ذکر کرده، نشان‌دهنده این است که مؤلف در زمان آغاز کتابت این نسخه در قید حیات نبوده

۲-۴. ارزش و اهمیت: اهمیت کتاب مفتاح العطارین یکی در منابع آن است که چنانچه به آن اشاره شده، مؤلف در نگارش کتاب از منابعی استفاده کرده که برخی از آن‌ها امروزه در دسترس نیست و مطالب آن‌ها در کتب موجود دیگر نیامده‌اند و دیگر اینکه مؤلف در ذکر نام مفردات و وزن‌ها تنها به نام‌ها و پیمانه‌های محل و زمان زندگی خود اکتفا نکرده، بلکه تفاوت‌های اوزان و نام‌ها را در مصر، روم، هند و ایران ذکر کرده است، به علاوه مؤلف فصل ششم کتاب را به ادویه مشکله اختصاص داده و نام‌های منسوخ‌شده مفردات را در کنار نام‌های معمول همان مفردات که در دوره مؤلف استفاده می‌شده، ذکر کرده است (۳-۲).

لذا معرفی و تصحیح این کتاب به جهت ویژگی‌های برجسته مذکور، می‌تواند گامی در جهت احیای فرهنگ غنی طب سنتی به طور اعم و مفرده‌شناسی و داروسازی به طور اخص باشد.

۲-۵. نسخ موجود: از کتاب مفتاح العطارین دو نسخه خطی شناخته شده است که به ترتیب قدمت معرفی می‌شوند:

۲-۵-۱. نسخه خطی موجود در کتابخانه ملک: شماره بازیابی نسخه: ۴۴۹۵/۸.

مشخصات: خط: نسخ کم نقطه، کاتب: شیخ محمد بن احمد شیخ بخاری، تاریخ پایان کتابت: پنجشنبه ۷ رجب سال ۸۶۳ قمری، افتادگی: ندارد، کاغذ: ترمه نخودی‌رنگ، جلد: تیماج زرشکی، تعداد صفحه: ۱۲۲، تعداد سطر در هر صفحه: ۳۳، اندازه هر ورق: ۲۶×۱۶/۹ سانتی‌متر (تصاویر ۱ و ۲) (۲۳-۲۱).

۱۲-: ایضاح سگری؛ ۱۳-: اسباب و علامات نجیب‌الدین؛ ۱۴-: اص اصول تراکیب نجیب؛ ۱۵-: اغذیه بسروی؛ ۱۶-: قر: قراباذین وی؛ ۱۷-: م: منهج‌البیان؛ ۱۸-: صا: صاعد میهنی؛ ۱۹-: عز: عراقی الطب؛ ۲۰-: صد: صد باب مسیحی؛ ۲۱-: چه: چهل باب مسیحی؛ ۲۲-: تق: تقویم‌الصحه؛ ۲۳-: غ: غنی و منی؛ ۲۴-: فر: فردوس الحکمه؛ ۲۵-: ق: تقریر؛ ۲۶-: صید: صیدنه ابوریحان؛ ۲۷-: د: دستورالعطارین، منصور بغدادی؛ ۲۸-: ف: فردوس العطارین؛ ۲۹-: جم: الجماهر فی الجواهر؛ ۳۰-: ادا: ادویه ارجانی؛ ۳۱-: صهه: ادویه صهاربخت؛ ۳۲-: که: کنّاش کردانی؛ ۳۳-: ذ: ذخیره ثابت؛ ۳۴-: کف: کفایه؛ ۳۵-: ه: هدایه؛ ۳۶-: ش: شامل؛ ۳۷-: ذ: ذخیره خوارزمشاهی؛ ۳۸-: ت: تتمه اعرا؛ ۳۹-: تذ: تذکره‌الکحّالین؛ ۴۰-: ک: کنز؛ ۴۱-: اص: اصلاح‌الادویه؛ ۴۲-: قر: قراباذین قلانسی؛ ۴۳-: د: ده نام؛ ۴۴-: ک: قراباذین کشجی؛ ۴۵-: تج: تحفة‌الملوک (۳-۲).

از نظر زمانی اولین کتاب «الحشایش» دیسقوریدوس (حدود ۹۰-۴۰ میلادی) و آخرین کتاب «الاغذیه و الاشریه للصحاء» یا «اغذیه المرضی» نجیب‌الدین سمرقندی (متوفی ۶۱۹ ق.) است. در واقع این کتب در بازه زمانی بین دهه هشتاد قرن ششم پیش از هجرت (چهل‌میلادی) تا نیمه اول قرن هفتم قمری (نیمه دوم قرن چهاردهم میلادی) تألیف شده‌اند.

البته مؤلف از بیشتر این منابع در کتاب خود استفاده نکرده و در متن به همه آن‌ها ارجاع نداده است و به جای آن، در کتاب به یکسری از منابعی که در مقدمه ذکر نکرده، به صورت رمزی ارجاع داده است، مانند ط، مح، قرا، اح، اقر، ب، فاما، الح و فقه (۳-۲). احتمالاً مؤلف برای تألیف کتاب، ابتدا یکسری منابع مرجع و مهم در زمینه مفردات را جمع‌آوری کرده، ولی در حین نوشتن کتاب به علل مختلف، شاید هم‌پوشانی مطالب این کتب ترجیح داده است، به جای برخی از آن‌ها از کتب دیگری که در اثنای نگارش با آن‌ها مواجه شده، استفاده کند. از آنجایی که نویسندگان برای ارجاع‌دادن به منابع جدید هم رمزهایی مشخص کرده است، احتمالاً در نظر داشته که بعد از اتمام کتاب، منابعی را که در مقدمه آمده، بازنویسی کند، اما به هر دلیلی موفق به انجام این کار نشده است.

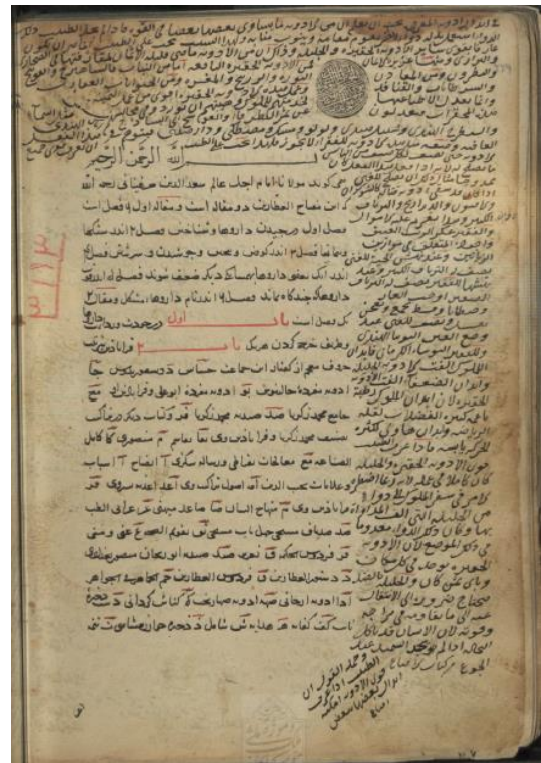
نسخه کتابخانه ملک در قرن نهم توسط شیخ محمد بن احمد شیخ بخاری و به سفارش مولانا ابوعلی بن فخرالدین که مهر او در سه جای کتاب نقش بسته، استنساخ شده است. بر مهر او جمله «المتوکل علی الملک یوم‌الدین عبده مولانا ابوعلی بن فخرالدین» حک شده است (تصویر ۳) (۲). مولانا ابوعلی که احتمالاً از اساتید و علمای زمان خود بوده، مطالبی را در جهت تکمیل، تشریح و تصحیح برخی از مطالب کتاب در حاشیه با مرکب مشک‌ی یا شنگرف به خط نسخ مایل به نستعلیق یادداشت کرده است.

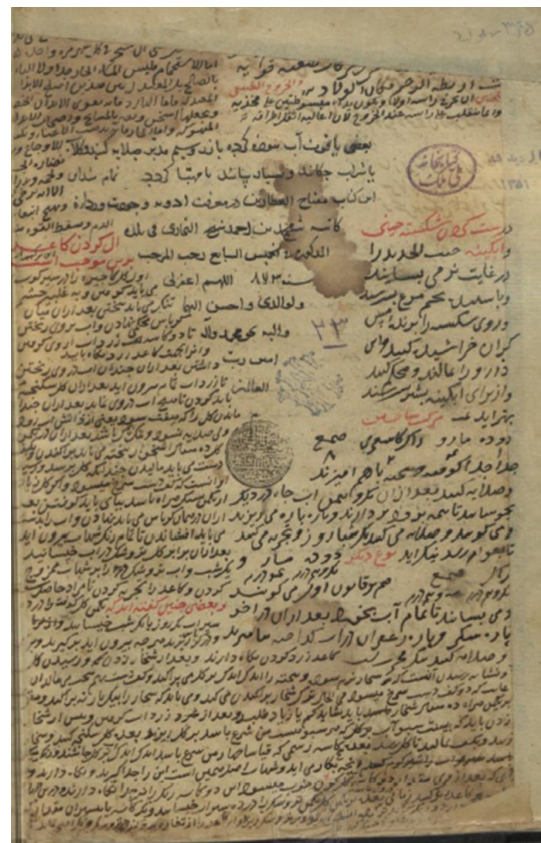
تصویر ۳: نمونه مهر ابوعلی بن فخرالدین که روی آن این جمله حک شده است: «المتوکل علی الملک یوم‌الدین عبده مولانا ابوعلی بن فخرالدین»

۲-۵-۲. نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس: شماره بازیابی نسخه: ۱/۱۷۰۶۶.

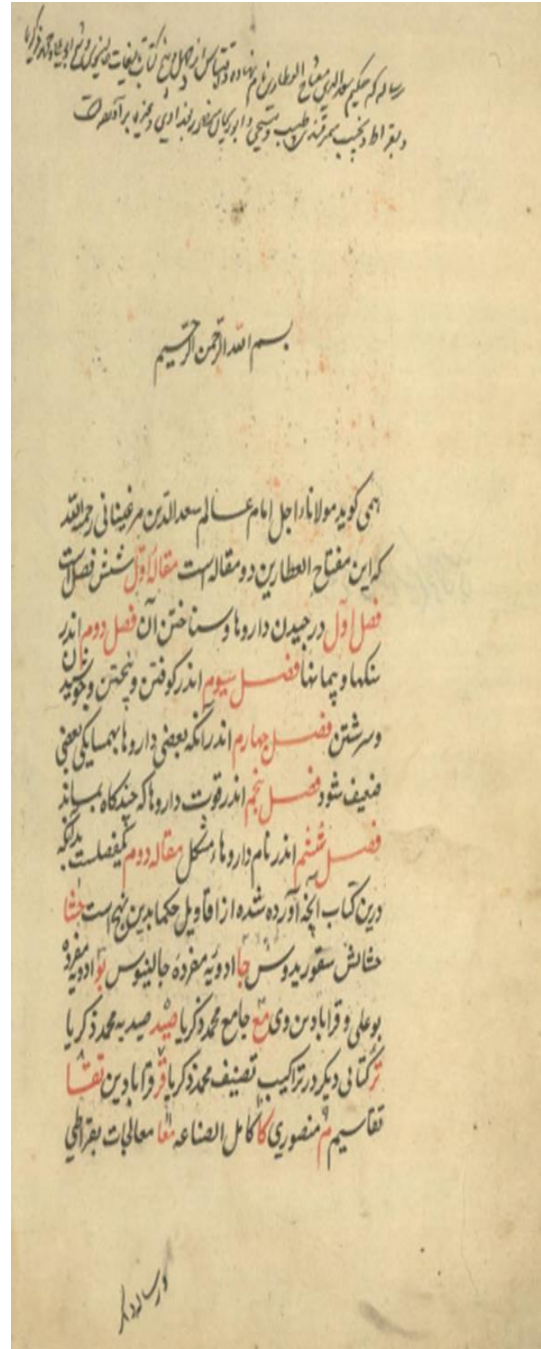
مشخصات: خط: نستعلیق، کاتب: میرزا امان‌الله‌خان، تاریخ کتابت: سده یازدهم قمری، افتادگی: وسط و آخر، کاغذ: نخودی‌رنگ، جلد: چرم زرشکی سیر، تعداد صفحه: ۱۱۷، تعداد سطر در هر صفحه: ۱۷، اندازه هر ورق: ۲۵×۱۴ سانتی‌متر (تصاویر ۴ و ۵) (۲۴-۲۲).

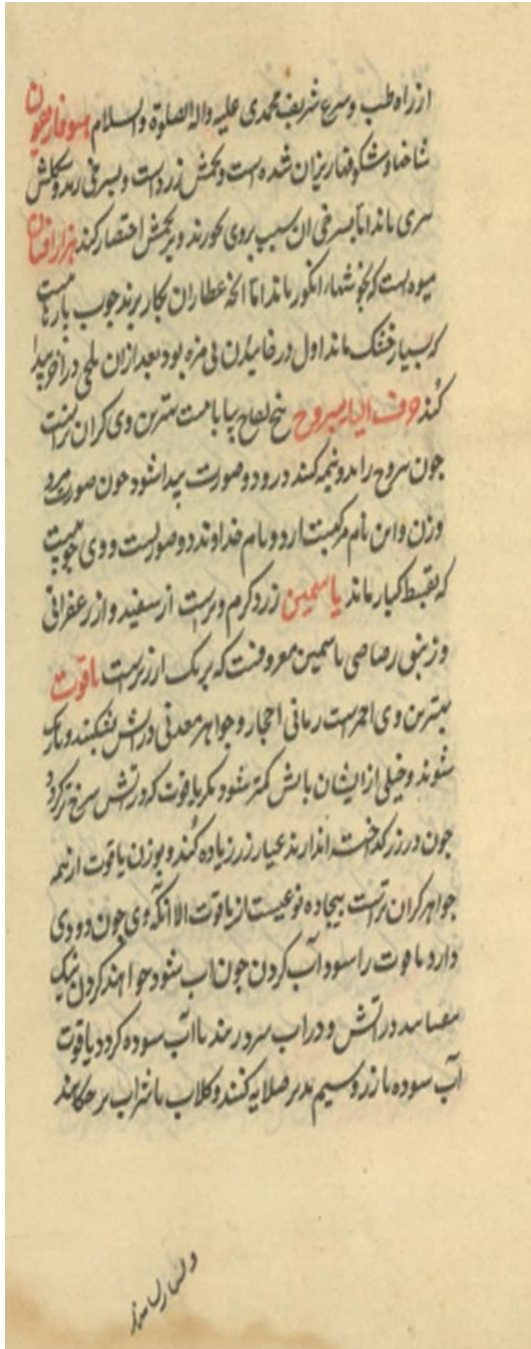
تصویر ۱: صفحه اول نسخه کتابخانه ملک

تصویر ۲: صفحه آخر نسخه کتابخانه ملک

تصویر ۴: صفحه اول نسخه کتابخانه مجلس

تصویر ۵: صفحه اول نسخه کتابخانه مجلس

کار برده است. به عنوان مثال به کار بردن کلمه «آغشته» به جای «فرگار» و یا «کهنه» به جای «کنانه» (۳-۲).

از این رو نسخه بخاری که از جهت قدمت، کامل‌تر بودن، نقطه‌گذاری بهتر، حفظ امانتداری و تصحیح و اعراب‌گذاری توسط یکی از علما، نسبت به نسخه مجلس ارجحیت دارد، به همین علت می‌تواند به عنوان نسخه اساس برای تصحیح انتخاب شود.

۳. علت ناشناخته ماندن مفتاح العطارین و مؤلف آن:

کتاب مفتاح العطارین به طور تخصصی به ادویه مفرده پرداخته و با رویکردی آموزشی تألیف شده است. به طور معمول از این‌گونه کتب آموزشی به جهت اقبال طالبان علم نسخ خطی و گاه سنگی متعددی به جای می‌ماند، اما این موضوع در مورد کتاب مفتاح العطارین، صادق نیست، چراکه از این کتاب تنها دو نسخه در کتابخانه ملک و مجلس در دسترس است. به نظر می‌رسد، به علت عدم مرکزیت ماوراءالنهر کتاب سعدالدین مرغینانی بیشتر در بین طالبان پارسی زبان محدوده ماوراءالنهر و بعدها در هند مورد استفاده قرار می‌گرفته و به حوزه‌های علمی مرکزی ایران راه پیدا نکرده است.

شاید یکی از علل دیگر ناشناخته بودن این کتاب در ایران، ناشی از وضعیت سیاسی، اجتماعی و علمی بعد از حمله مغول بوده است که از یک طرف منتج به رکود و عدم پویایی تمامی حوزه‌ها، از جمله حوزه‌های علمی ایران شد و از سوی دیگر ارتباط و پیوستگی این حوزه‌ها به سبب عدم یکپارچگی و ثبات و امنیت سیاسی دوره مورد نظر از بین رفت (۲۸) و بعد از روی کار آمدن صفویان شیعه مذهب به علت تعارض مذهبی ایران با دول سنی مذهب همسایه تا حد زیادی بین حوزه‌های علمی ایران و همسایگان غربی و شرقی آن جدایی افتاد که این عامل می‌تواند دلیلی دیگر بر مهجور ماندن این کتاب باشد (۲۹). از این رو نه تنها نسخه‌ای از این کتاب در ایران کتابت نشده است، بلکه حتی در کتب بعدی که در ایران تألیف شد، نیز نشانی از نام کتاب، نام مؤلف و مطالب آن نیست. دو نسخه‌ای هم که از این کتاب در دسترس است، یعنی نسخه کتابخانه ملک و کتابخانه مجلس، هر کدام به ترتیب در

نسخه کتابخانه مجلس، توسط میرزا امان‌الله خان معروف به خانه‌زاد خان، به نام جهان‌گیرشاه گورکانی کتابت شده است (۳). از آنجایی که انتهای کتاب افتادگی دارد، لذا تاریخ دقیق کتابت نسخه مشخص نیست (۳)، اما با توجه به زمان حیات جهان‌گیرشاه گورکانی (۲۵) می‌توان نتیجه گرفت که این کتاب در قرن یازدهم قمری استنساخ شده است.

این نسخه شامل دو کتاب و ۲۸۵ صفحه است و توسط یک کاتب کتابت شده: کتاب اول، یعنی کتاب مفتاح العطارین اثر حکیم سعدالدین مرغینانی، ۱۱۷ صفحه از کتاب را به خود اختصاص داده که البته برخی صفحات میانی و پایانی کتاب افتاده و مفقود شده؛ کتاب دوم، مفتاح الحدود ۱۶۸ صفحه است که نویسنده آن رکن‌الدین مسعود بن شمس‌الدین محمد سجزی (متوفی ۷۳۴ ق.) از اهالی سجستان خراسان است. کاتب این دو کتاب را برای استفاده پزشکان فارسی زبان و حکیمان هندی و ایرانی در هند، استنساخ کرده است (۳). مهاجرت علما و پزشکان ایرانی در زمان گورکانیان به علل مختلف، از جمله استقبال گرم پادشاهان گورکانی از دانشمندان، رابطه حسنه دربار گورکانی و صفوی و سخنگیری‌های مذهبی صفویان بر اهل سنت در ایران، سبب رواج زبان و کتب فارسی در هند گشت، به طوری که این زبان به زبان علمی و ادبی کشور هندوستان تبدیل شد (۲۶-۲۷).

۲-۵-۲. مقایسه دو نسخه: نسخه کتابخانه ملک می‌تواند به عنوان نسخه اساس و اصلی برای تصحیح انتخاب شود، اگرچه نسخه مجلس بسیار خوش‌خط و خوانا است، اما از یک طرف فاقد نقطه‌گذاری کامل کلمات است و از سوی دیگر برخی صفحات میانی و پایانی این نسخه از کتاب جدا و مفقود شده است. همچنین در فصل سوم مقاله اول، ناسخ بخش اعظمی از مفردات مشکله را به عمد حذف کرده است، علاوه بر این، کاتب نسخه مجلس بسیاری از افعال را مطابق کاربرد زمان خود تغییر داده، به عنوان مثال در اول بیشتر افعال حرف «ب» اضافه کرده است؛ مثلاً «بخواهد» به جای «خواهد» و «بجوشانند» به جای «جوشانند» و... (۳-۲) و برای درک بهتر خواننده، به جای برخی لغات مشکل، معانی رایج آن‌ها را به

اتمام کتاب، موفق به انجام آن نشده است و این یکی از ضعف‌های کتاب است که خواننده را دچار سردگمی می‌کند. بررسی این کتاب از روی دو نسخه انجام شده است: یکی، نسخه کتابخانه ملک است که در قرن نهم توسط شیخ محمد بن احمد شیخ بخاری کتابت شده و دیگری نسخه کتابخانه مجلس که در قرن یازدهم توسط میرزا امان‌الله‌خان استنساخ شده است، البته نسخه بخاری که از جهت قدمت، کامل‌تر بودن، نقطه‌گذاری بهتر، حفظ امانتداری و تصحیح و اعراب‌گذاری توسط یکی از علما، نسبت به نسخه مجلس وثاقت و ارجحیت بیشتری دارد.

مقاله حاضر، علت ناشناخته‌بودن این کتاب و مؤلفش در ایران را یکی به علت دوری ماوراءالنهر (زیستگاه مؤلف) از مراکز علمی ایران و دیگر ناشی از وضعیت سیاسی، اجتماعی و علمی حاکم بر سرزمین‌های اسلامی، بعد از حمله مغول می‌داند، چراکه استیلای مغول بر ایران و سرزمین‌های مجاور آن، منجر به از بین‌رفتن یک‌پارچگی، ثبات و امنیت سیاسی این سرزمین‌ها و در نتیجه ایجاد رکود و عدم پویایی علمی و همچنین گسستگی ارتباط بین حوزه‌های علمی آن‌ها گشت و ایجاد تضاد مذهبی بین ایران و دول همسایه آن، از جمله هند و ماوراءالنهر، در دوران صفویه، در استمرار این جدایی بی‌تأثیر نبوده است. از این رو نه‌تنها از این کتاب نسخه‌ای در ایران کتابت نشده، بلکه حتی در کتب ایرانی، نیز نشانی از نام کتاب، نام مؤلف و مطالب آن دیده نمی‌شود و دو نسخه به جای مانده از این کتاب، یعنی نسخه کتابخانه ملک و کتابخانه مجلس هم به ترتیب در ماوراءالنهر و هند استنساخ شده‌اند.

مشارکت نویسندگان

مریم محسنی سیف‌آبادی تمامی مراحل پژوهش را به انجام رسانده و ضمن تأیید نسخه نهایی، مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته است.

ماوراءالنهر و هند استنساخ شده‌اند، البته ممکن است، نسخه یا نسخ دیگری از این کتاب در کشورهای واقع در این دو سرزمین وجود داشته باشد، اما تلاش‌های راقم این سطور برای یافتن آن نسخ با وجود مکاتبات متعدد به مراکز نگهداری نسخ فارسی در این کشورها، تاکنون بی‌نتیجه مانده است.

نتیجه‌گیری

کتب داروشناسی و داروسازی در تمدن اسلامی به دو دسته اصلی، یعنی مفردات و قرابادین تقسیم می‌شوند و کتاب مفتاح‌العطارین در زمره مفردات قرار دارد.

نویسنده کتاب که نامش به تصریح در هر دو نسخه آمده، سعدالدین مرغینانی است و با توجه به زمان نگارش منابع مورد استفاده در این کتاب، تاریخ اتمام کتابت نسخه اقدام و استفاده جمله دعایی «رحمه الله» برای نام مؤلف در هر دو نسخه، می‌توان نتیجه گرفت که نویسنده بین قرن هفتم تا نیمه قرن نهم قمری می‌زیسته است.

این کتاب شامل دو مقاله است و با نثری شیوا، روان و علمی به زبان فارسی نگاشته شده، مقاله اول حاوی شش فصل است و کلیاتی در باب انواع و اجزای مفردات، اوزان و داروسازی ارائه داده؛ مقاله دوم که از یک فصل و دو باب تشکیل شده، به طور اختصاصی به معرفی مفردات دارویی به صورت موردی پرداخته است.

از ویژگی‌های برجسته این کتاب می‌توان به ارجاع‌دهی دقیق مطالب مخصوصاً به کتاب‌هایی که امروزه در دسترس نیست، ذکر تفاوت اوزان و نام مفردات در مناطق مختلف و همچنین ذکر نام‌های قدیمی و منسوخ‌شده مفردات اشاره کرد.

مؤلف در مقدمه چهل و پنج منبع را ذکر و رمزگذاری کرده، اما از تمام آن‌ها شاید به علت همپوشانی مطالب، در نگارش کتاب استفاده نکرده است و به جای آن‌ها در کتاب به منابع دیگری، آن هم با حروف رمزی ارجاع داده که در مقدمه فک رمز نشده‌اند. احتمالاً مؤلف در نظر داشته است که قسمت منابع مقدمه را در پایان بازنویسی کند، اما به هر دلیل بعد از

تشکر و قدردانی

نویسنده مراتب سپاسگزاری خود را از جناب آقای سیدصادق آصف آگاه اشکوری متخصص فهرست‌نگاری و تصحیح متون خطی به واسطه راهنمایی‌های ارزنده در این زمینه، اعلام می‌دارد.

تضاد منافع

نویسنده هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده است.

تأمین مالی

نویسنده اظهار می‌نماید که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده است.

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

References

1. Ansari-pour M, Naseri M, Esfehani M, Nabipour I, Rakhshani F. Modernity and Tradition in Medicine. *Med Hist J (Quarterly)*. 2014; 5(15): 53-73. [Persian]
2. Marghīnānī S. *Miftāh ul-‘Atṭārīn*. Transcribed by Bukhārī M. Library of Malik; 1459. No 4495/8. 2, 3, 4, 13, 15, 16, 17, 18-26, 34, 38, 43, 119. [Persian]
3. Marghīnānī S. *Miftāh ul-‘Atṭārīn wa Miftāh ul-Hudūd*. Transcribed by Amānullāh khān. Library of Majlis; 16th-17th century. No 17066/1. 5, 6, 13-16, 19, 20, 21, 23, 60, 61, 62. [Persian]
4. Marghīnānī S. *Miftāh ul-‘Atṭārīn wa Miftāh ul-hudūd*. Transcribed by Amānullāh khān. Introduced by Esfehani M. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2013. [Persian]
5. Karājī A. *Kanz ul-Fawa'id*. Qom: Maktabat ul-Muṣṭafawī; 1990. p.239. [Arabic]
6. Kulīnī M. *Uṣul ul-Kāfī*. Translated by Rasuli H. Tehran: ‘Ilmī-yi Islāmī-yi; No Date. Vol1 p.37. [Persian]
7. Ibn Sīnā H. *al-Qānūn fī al-Ṭibb*. Beyrouth: Dār ul-Turāth al-Arabī; 2005. Vol.1 p.21-22; Vol.4 p.223-224. [Arabic]
8. Ibn Sīnā H. *Al-Mantiq ul-Mashriqīn wa al-Qasīdi-yi al-Muzdawaji-yi fī al-Mantiq*. Qom: Ayatollah Mar'ashī Najafī; 2021. p.6-10. [Arabic]
9. Qahreman A, Ukhuwwat A. Adaptation the ancient names of herbal with scientific names. Tehran: Tehran University Press; 2004. p.1-3, 6. [Persian]
10. Farnbagh Dādḡī. *Bundahishn*. Translated by Bahar M. Tehran: Tūs; 2001. p.86-89. [Persian]
11. Sahihi Uskui M, Abbasi M, Kangari H. Visual Sciences and Optology in the Third Millennium BC Excavation of the Burnt City of Zābul in Sīstān and Balūchistān Province. *Med Hist J (Quarterly)*. 2014; 4(13): 175-191. [Persian]
12. Durant W. *The Story of Civilization (Our Oriental Heritage)*. Translated by Aram A. Tehran: Farhangī; 1997. p.218-219. [Persian]
13. Ziyai A. History of Herbal Medicine. *J Med Plants*. 2002; 1(2): 43-52. [Persian]
14. Damirchi SH. The history of Islamic Culture and Civilization. Qom: Nashr-i Ma'ārif; 2010. p.133-135, 234. [Persian]
15. Ibn Nadīm E. *al-Fihrist*. Interpreted by Tawil Y. Beyrouth: Dār al-Kutub al-‘Ilmī-yi; 1995. p.273-274, 339, 373-374. [Arabic]
16. Yāghūt Himawī SH. *Mu'jam ul-Buldān*. Cairo: Dār ul-Ma'mūn; No Date. Vol.3 p.45; Vol.11 p.266. [Arabic]
17. Ibn Abī Uṣaybi'ah A. *Uyūn ul-Anbā' fī Ṭabaqāt al-Aṭibbā*. Mecca: al-Matba'ah al-Vahabi'ah; 1882. Vol.1 p.175-187, 501. [Arabic]
18. Muhaqiq M, Panahi W. Medical terms in Ancient Arabic-Persian Glossaries. Tehran: al-Ma'ī; 2012. p.2. [Arabic]
19. Muqbil A. Evolution of Medicine and Pharmacy in the World 2- From Jundishapur to Modern Europe and America. *JSMJ*. 2013; 12(6): 629-643. [Persian]
20. Shamsi S. Generalities of stylistics. Tehran: Firdus; 1994. p.13, 15, 85, 102, 156. [Persian]
21. Afshar I. List of Manuscripts of Malik National Library Dependent to Astān Quds. Mashhad: Astān Quds; 1976. Vol.7 p.411. [Persian]
22. Derayati M. Indexes of Iranian Manuscripts (Fankha). Tehran: National Library and Archives I.R. IRAN; 2012. Vol.30 p.827. [Persian]
23. Derayati M. Indexes of Iranian Manuscripts (Dena). Mashhad: Cultural and Research Institute of Aljavad; 2012. Vol.9 p.1039. [Persian]
24. Shukrullahi E. List of Manuscripts of the Library of the Islamic Consultative Assembly. Tehran: Library, Museum and Documents Center Islamic Consultative Assembly; 2012. Vol.47 p.203. [Persian]
25. Kh'fī Khān M. *Muntakhab ul-Lubāb*. Edited by Ahmad K, Qadir GH. Kolkata: No Name; 1869. Vol.1 p.223-224. [Persian]
26. Eslami Fard Z, Ahmadi N, Karimi B, Ghaffari F. The Role of Safavid Immigrant Physicians in Promoting Persian Language in Indian Subcontinent. *Med Hist J (Quarterly)*. 2019; 8(28): 19-26. [Persian]
27. Kavyani P, Shujainia F. An Investigation of the Reasons for the Migration of Iranian Safavid Physicians to India and Its Consequences. *Iranian Studies*. 2020; 18(36): 187-213. [Persian]
28. Bayani SH. Religion and government in Iran of Mongol period. Tehran: University Publication Center; 1997. [Persian]
29. Mazzaoui M. *Safavil Iran and Her Neighbors*. Translated by Azhand Y. Tehran: Nashr Gustar; 2010. [Persian]